

Natalia Siudzińska

(Uniwersytet Warszawski,
e-mail: n.siudzinska@uw.edu.pl)
ORCID: 0000-0003-3741-6627

FONEMY NOSOWE I ICH REALIZACJA W JĘZYKU POLSKIM. WYBRANE PROBLEMY DYDAKTYCZNE

W artykule omówione zostaną problemy związane z realizacją dźwiękową tzw. nosówek, czyli liter *q* i *ę*, a także różnice w interpretacji fonologicznej tychże realizacji. Problemy te niejednokrotnie były poruszane przez badaczy [np. Zarębina 1963; Retz 1979a, 1979b; Dunaj 1991; Sawicka 1995; Nagórko 1998; Szypra-Kozłowska 2002 i inni]. Litery *q* i *ę* mogą być realizowane w różny sposób (w zależności od sąsiedztwa) i dlatego przysparzają wielu trudności w dydaktyce polonistycznej oraz w procesie nauczania prawidłowej wymowy polskiej (w szczególności osób obcojęzycznych). Utożsamianie liter *q* i *ę* z samogłoskami nosowymi / unosowionymi ([ɔ] i [ɛ] / [õ] i [ẽ]), często pojawiające się w podręcznikach i materiałach dydaktycznych (zwłaszcza z zakresu glottodydaktyki), pociąga za sobą rozbieżności w charakterystyce fonologicznej tego zjawiska. W artykule przywołam więc sposoby i zasady realizowania tzw. nosówek, a także spróbuję przypisać wartość fonologiczną poszczególnym realizacjom (na podstawie stanowisk współczesnych badaczy). Artykuł ma charakter przeglądowy, gdyż głównym jego celem jest porównanie różnych stanowisk i ich uzasadnień.

I. Na początek przypomnę dwa określenia: *głoska nosowa* i *głoska unosowiona* (inaczej *znazalizowana*) [por. Dukiewicz 1995, 29]. Głoska nosowa to dźwięk, do realizacji którego konieczny jest stały udział jamy nosowej. Za rezonans nosowy bądź jego brak odpowiadają mięśnie podniebienia miękkiego oraz tylnej i bocznych ścian gardła. Jeżeli ujście do jamy nosowej jest całkowicie zamknięte, mamy głoskę ustną (cały strumień powietrza jest skierowany do jamy ustnej). Jeżeli nie – głoskę nosową (powietrze przedostaje się do nosa). W języku polskim nosowe mogą być spółgłoski (np. ([m], [ń], [n], [ŋ], [ń], [ŋ] itp.) oraz półsamogłoski ([ɥ] oraz [ɨ]). Półsamogłoski nosowe występują jako drugi segment wymowy tzw. nosówek (*q* i *ę*), spółgłoski nosowe zaś mogą występować w różnych kontekstach, w tym również

jako drugi segment realizacji tzw. nosówek. Głoski unosowione z kolei to samogłoski występujące w sąsiedztwie pól samogłosek nosowych, ewentualnie spółgłosek nosowych (wspomniana wcześniej *nazalizacja*). Głoski te: [õ], [ë], a także [ã], [ü], [ĩ], [ỹ] pojawiają się więc tylko w konkretnych kontekstach fonetycznych, gdyż są one wariantami pozycyjnymi fonemów samogłoskowych [por. Wiśniewski 1998, 110]. W literaturze przedmiotu przy tego typu dźwiękach pojawia się również określenie *głoski nosowe*. Głoski unosowione zwykle stanowią pierwszy segment wymowy tzw. nosówek (*q* i *ę*), a więc pojawiają się w lewostronnym sąsiedztwie głosek nosowych.

II. Pierwsze sygnały o dwusegmentowości polskich nosówek¹ pojawiły się już w pierwszej połowie ubiegłego stulecia [por. Nitsch 1907; Benni 1912; Koneczna 1934, 1965; Jassem 1958; Biedrzycki 1963, 1978; Dukiewicz 1967]. Szczegółowo opisała to zjawisko Bożena Wierzchowska [1966, 1967]. Autorka, prezentując wyniki własnych badań eksperymentalnych (kinemorentgenograficznych), niezależnie od stosowanego przez nią zapisu fonetycznego, dowodzi, że

przy samogłoskach nosowych, np. *q* i *ę*, podniebienie miękkie jest odchylone od tylnej ścianki jamy gardłowej, tak że przejście do nosowego członu kanału głosowego pozostaje otwarte. Samogłoski nosowe (...) wymawiane są zwykle z opóźnionym obniżeniem podniebienia miękkiego, toteż rezonans nosowy uzyskują one dopiero po pewnym czasie. Taka artykulacja samogłosek nosowych nazywana jest asynchroniczną [1967, 71–72;² por. też Dłuska 1983, 53; Dukiewicz 1995, 29].

W literaturze wyróżnia się też fazę przypadającą na moment, w którym rezonans ustny pokrywa się z rezonansem nosowym, co w rezultacie daje trzy fazy asynchronicznej wymowy tzw. samogłosek nosowych: faza ustna, faza ustno-nosowa oraz faza nosowa [Wierzchowska 1971, 135; Dłuska 1983, 53; Dukiewicz 1995, 34]. Potwierdziły to też najnowsze badania Anity Lorenc, prowadzone z wykorzystaniem artykulografii elektromagnetycznej oraz metody kształtowania wiązki akustycznej [Lorenc 2016]. Z badań tych wynika, że widoczny jest efekt „nachodzenia na siebie” głosek podczas wypowiedzania wyrazów, a więc zjawisko asymilacji fonetycznej. Wyraźne nakładanie się na siebie faz artykulacyjnych głoski ustnej i głoski nosowej ma miejsce przede wszystkim w sytuacji, gdy nosówki występują przed spółgłoskami szczelinowymi. Dlatego też zwykle zaznacza się unosowienie samogłoski stanowiącej pierwszy człon tego zjawiska.

¹ W artykule posługuję się wymiennie określeniem *nosówki* lub tzw. *nosówki*, a także *samogłoski nosowe* w znaczeniu ‘brzmieniowa realizacja liter *q* i *ę*’.

² Autorka dodaje: „Za synchroniczne uważane są samogłoski nosowe języka francuskiego (wymowa paryska). Dokładniejsze badania wykazały jednak, że i w wymowie tych samogłosek zaznacza się pewien stopień asynchronii” [por. Wierzchowska 1960, 67–78].

Przyjęta dziś niemal powszechnie asynchroniczna realizacja nosówek oznacza więc połączenie dwóch dźwięków: ustnej lub unosowionej samogłoski oraz półsamogłoski lub też spółgłoski nosowej. Jakże dokładnie to są dźwięki, zależy od tego, co następuje po rezonansie nosowym (sąsiedztwo prawostronne).

Podstawowe zasady prezentują się następująco:

1. Jeżeli *q* lub *ę* występuje przed spółgłoską **zwarto-wybuchową (T)** lub **spółgłoską zwarto-szczelinową (C)**: [p], [b], [t], [d], [k], [g], [c], [ʒ], [č], [ʒ̣], [ć], [ź], to zawsze wymawiamy samogłoskę ustną (lub znalizowaną, [por. Ostaszewska, Tambor 2000]) i spółgłoskę nosową o tym samym miejscu, co następująca po niej spółgłoska zwarto-wybuchowa lub zwarto-szczelinowa.

Schemat: *q/ę + T/C > [o]/[e] lub [õ]/[ě] + N + T/C*

<i>q + [p], [b] > [om]; ę + [p], [b] > [em]</i>	<i>zqb [zomp]; zęby [zemby]</i>
<i>q + [t], [d] > [on]; ę + [t], [d] > [en]</i>	<i>kqt [kont]; pędy [pendy]</i>
<i>q + [c], [ʒ] > [on]; ę + [c], [ʒ] > [en]</i>	<i>jedzqc [jɛʒonc]; ręce [rence]</i>
<i>q + [č], [ʒ̣] > [on]; ę + [č], [ʒ̣] > [en]</i>	<i>pączek [pońček]</i>
<i>q + [ć], [ź] > [oń]; ę + [ć], [ź] > [eń]</i>	<i>ciąć [ćońć]; rtęć [rteńć]</i>
<i>q + [k], [g] > [on]; ę + [k], [g] > [en]</i>	<i>sęk [seńk], wstęga [fstengga]</i>

Wyjątki: *piętnaście, dziewiętnaście > [p'jɛtnaśce], [ʒɛv'jɛtnaśce]* – realizacja nosówek bez rezonansu nosowego.

Zasada ta to wynik asymilacji pod względem miejsca artykulacji i polega na tym, że spółgłoska nosowa, będąca jednym z segmentów realizacji *q* lub *ę*, przyjmuje miejsce artykulacji następującej po niej głoski [por. Szpyra-Kozłowska 2002b, 131–133].³

2. Jeżeli nosówka pojawia się przed spółgłoską **szczelinową (S)**: [s], [z], [š], [ž], [ś], [ź], [x], [f], [v], to zawsze wymawiamy samogłoskę ustną lub unosowioną oraz półsamogłoskę nosową przednią lub tylną w zależności od głoski, która po tym występuje:

³ Alicja Nagórko zjawisko to tłumaczy następująco: „ruchome podniebienie miękkie (...) obniża się dopiero wtedy, gdy w jamie ustnej rozpoczyna się już artykulacja następnej głoski. Jeśli ta następna głoska ma jakiś element zwarcia (w postaci pełnego zwarcia lub zwarcia i szczeliny), nakładający się na to zwarcie rezonans powoduje wymówienie już nie samogłoski, lecz spółgłoski nosowej”. W podobny sposób Alicja Nagórko interpretuje zjawisko występujące w wyrazach obcego pochodzenia typu *benzyna, enzym, sens, emfaza, konflikt, komfort* itp., kiedy połączenia literowe *en, em, on, om* przed spółgłoskami szczelinowymi są wymawiane jako nosowe [ɛ] lub [ɔ]. Autorka zaznacza, że w podobnym kontekście każda samogłoska ustna może mieć swój odpowiednik nosowy, np. [a] (*a-nosowe*) w *awans* lub *tramwaj* [Nagórko 1998, 35–36, por. też Wierzchowska 1967, 82, 112–113, 128–130]. Przypomnę jeszcze: autorka, stosując w zapisie fonetycznym pojedyncze znaki [ɔ], [a], [ɛ], [j] itp., wyraźnie podkreśla, że „naturalna nosowość polskich samogłosek ma charakter asynchroniczny (tzn. nierównoczesny)” [Nagórko 1998, 37].

Schemat: **q/ę + S** > [õ]/[ẽ] + [ũ]/[ĩ] + S

q + [s], [z], [š], [ž], [x], [f], [v] > [õũ]	<i>wąs</i> [võũs], <i>mąż</i> [mõũš], <i>wąwóz</i> [võũvus]
ę + [s], [z], [š], [ž], [x], [f], [v] > [ẽũ]	<i>węzeł</i> [vẽũzeu], <i>męża</i> [mẽũža], <i>węch</i> [vẽũx]
q + [ś], [ź] > [õũ] / [õĩ]	<i>usiąść</i> [uśõũ] / [usõĩść]
ę + [ś], [ź] > [ẽũ] / [ẽĩ]	<i>mięsień</i> [m'ięũśeń] / [m'ięũĩśeń], <i>gęś</i> [gẽũś] / [gẽũĩś]

Przed głoskami środkowojęzykowymi [ś] i [ź] *q* i *ę* mogą być realizowane dwojako: albo z półsamogłoską nosową tylną [ũ], albo przednią [ĩ]. Przedni dźwięk [ĩ] występuje więc w języku polskim wyjątkowo rzadko (ma bardzo ograniczoną dystrybucję) i na dodatek jest traktowany jako wymowa alternatywna.⁴

3. Jeżeli *q* lub *ę* występują w wygłosie, to:
 - *q* w wygłosie → [õũ]: *idą* [idõũ], *czytają* [čytajõũ], *chcą* [xçõũ], *piłką* [p'iułkõũ], *matką* [matkõũ];
 - *ę* w wygłosie → [ẽũ] lub [e]: *piłkę* [p'iułkẽũ] / [p'iułke], *matkę* [matkẽũ] / [matke], *się* [śẽũ] / [śe], *myślę* [myślẽũ] / [myśle].
4. Jeżeli *q/ę* występuje przed *l* [l] lub *ł* [u], nie wymawiamy rezonansu nosowego wcale, tylko samogłoski ustne [o] lub [e]:

Schemat: **q/ę + l [l]/ł [u]** > [o]/[e] + l [l]/ł [u]

<i>zaczął</i> [zачõu]	<i>zaczęli</i> [zачel'i]
<i>krzyknął</i> [kšyknõu]	<i>krzyknęli</i> [kšyknel'i]
<i>wziął</i> [vzõu]	<i>wzięli</i> [vzel'i]

III. Asynchroniczna wymowa tzw. nosówek w polszczyźnie nie jest współcześnie przedmiotem dyskusji, problemem jest jednak to, jaka powinna być fonologiczna reprezentacja takiej wymowy. Skoro mamy dwuczłonową realizację *q* i *ę*, to analiza fonologiczna będzie sekwencją dwóch fonemów: fonemu ustnego /e/ lub /o/ oraz fonemu nosowego. Zasób fonemów nosowych w języku polskim nie jest duży (zdecydowanie przeważają fonemy ustne), ale zróżnicowany zarówno pod względem ilościowym, jak i jakościowym w różnych ujęciach. Opisy systemu fonologicznego języka polskiego poszczególnych badaczy różnią się zarówno inwentarzem fonemów nosowych, jak i zasobem głosek, będących realizacjami tych fonemów. Poniżej przedstawiam inwentarz fonemów nosowych wraz z reprezentacjami głoskowymi wybranych autorów (z końca XX i początku XXI w.):

⁴ Głoska ta może być wymawiana zamiast głoski [ń], jeżeli po niej następuje spółgłoska szczelina, np. [koński] lub [koński], [żeński] lub [żeński] [por. Dukiewicz 1995, 33].

Roman Laskowski [(1978) 1999] za Wiktorem Jassemem [(1966) 1973]*	
/m/	[m], [r̄m], [m̄], [m̄̄]
/n/	[n], [r̄n], [n̄], [n̄], [n̄̄], [n̄̄̄]
/ń/	[r̄ń], [r̄̄ń] oraz fakult. [r̄̄̄]
/ŋ/	[ŋ], [r̄ŋ]
Bożena Wierzchowska [1980] za Zdzisławem Stieberem [1966]	
/m/	[m], [m̄], [r̄m] (między wyrazami)
/r̄m/	[r̄m]
/n/	[n], [n̄], [r̄n], [r̄n]
/ń/	[r̄ń], [r̄̄ń], [r̄̄̄]
/ɔ/	[ɔ], [ɔ̄], [ɔ̄̄], [ɔ̄̄̄]
/ɛ/	[ɛ], [ɛ̄], [ɛ̄̄], [ɛ̄̄̄]
Bronisław Ročławski [(1976) 1986]	
/m/**	[m], [m̄], [m̄]
/n/	[n], [n̄], [n̄], [n̄]
/ɲ/	[ɲ], [ɲ̄], [ɲ̄̄]
/õ/	[õ], [ȭ ^w], [ȭ ^o], [ȭ ^N], [ȭ̄], [ȭ̄̄]
/ě/	[ě], [ě̄ ^w], [ě̄ ^o], [ě̄ ^N], [ě̄̄], [ě̄̄̄]
Barbara Klebanowska [1990, 2007]	
/m/	[m], [r̄m], [m̄]
/n/	[n], [r̄n], [n̄], [n̄]
/ń/	[r̄ń], [r̄̄ń], [r̄̄̄], ([r̄̄̄n], [r̄̄̄̄n])
/ũ/	[ũ], [r̄ũ], [r̄̄ũ]
Irena Sawicka [1995]	
/m/***	[m], [m̄], [m̄]
/n/	[n], [n̄], [n̄], [n̄], [n̄̄], [n̄̄̄]
/ɲ/	[ɲ], [ɲ̄]
/ŋ/	[ŋ], [ŋ̄], [ũŋ]
Marek Wiśniewski [1998]	
/m/	[m], [r̄m], [m̄], [m̄]
/n/	[n], [r̄n], [n̄], [n̄], [n̄̄], [n̄̄̄]
/ń/	[r̄ń], [r̄̄ń]
/ŋ/	[ŋ], [r̄ŋ], [ŋ̄]
/ũ/	[ũ]
/j/	[j]
Danuta Ostaszewska, Jolanta Tambor [2000]	
/m/	[m], [r̄m], [m̄], [r̄m̄]
/n/	[n], [r̄n], [n̄], [n̄], [ŋ]
/ń/	[r̄ń], [r̄̄ń], [r̄̄̄]
/ũ/	[ũ], [r̄ũ], [r̄̄ũ], [ŋ]

* Roman Laskowski podaje inwentarz fonemów w formie drzewa i matrycy, nie wskazując przy tym wariantów poszczególnych fonemów.

** Stosuję zapis zgodny z zapisem stosowanym przez autora.

*** Stosuję zapis zgodny z zapisem stosowanym przez autorkę.

Jak widać, w przedstawionych propozycjach zasób fonemów nosowych jest różny. Przyczyna rozbieżności pomiędzy przywołanymi ujęciami wynika z różnych założeń metodologicznych [por. np. Wolańska 2019, 106–108], w tym z odmiennego traktowania asynchronicznej wymowy samogłosek nosowych. W starszych opisach [por. Stieber 1966; Wierzchowska 1980] występują fonemy /o/ i /ę/, reprezentowane głównie przez głoski [ɔ] i [ɛ], choć, jak wspomniałam, już wtedy było wiadomo, że nie ma monofonicznych dźwięków samogłoskowych nosowych. Dlatego wśród wariantów reprezentujących te fonemy pojawiają się zbitki głoskowe w postaci [ɔʲ], [ɔʲ] lub [ɛʲ], [ɛʲ]. W systemach fonologicznych współczesnej polszczyzny fonemy nosowe samogłoskowe nie występują [por. Klebanowska 1990; Sawicka 1995; Wiśniewski 1998; Ostaszewska, Tambor 2000].⁵

W bifonematycznym ujęciu nosówek niejednoznaczna jest interpretacja drugiego segmentu. Rezonans nosowy przed spółgłoskami zwartymi (zwarto-wybuchowymi lub zwarto-szczelinowymi) jest realizowany za pomocą spółgłoski nosowej o tym samym miejscu, co następująca po niej spółgłoska zwarta (zasada 1.), a więc w charakterystyce fonologicznej będzie to spółgłoskowy fonem nosowy i badacze w większości są zgodni co do tego. Wśród fonemów nosowych są takie, które mają charakter stały, tzn. pojawiają się we wszystkich propozycjach. Są to /m/ (w wymowie nosówek reprezentowany przez wariant [m]), /n/ (reprezentowany przez [n] lub [ŋ]) i /ń/ [reprezentowany przez głoskę [ń]], będące fonologiczną reprezentacją rezonansu nosowego przed zwartymi głoskami wargowymi, przedniojęzycznymi oraz środkowojęzycznymi [por. Sawicka 1995, 134]. Fonem /ń/ występuje tylko u Bożeny Wierzchowskiej oraz we wcześniejszej propozycji Zdzisława Stieberta [1966], a więc w ujęciach starszych, zakładających synchroniczną wymowę głosek wargowych zmiękczonej oraz traktujących [i] i [y] jako realizacje jednego fonemu /i/. We współczesnych opisach palatalne fonemy wargowe nie występują.

Interpretacja fonologiczna rezonansu nosowego w pozycji przed spółgłoskami zwartymi tylnojęzycznymi wymaga szczególnej uwagi, gdyż fonem tylnojęzyczny /ŋ/ występuje nie we wszystkich opisach. Po raz pierwszy pojawił się on u Wiktora Jassema [1958], a następnie u Leszka Biedrzyckiego [1963]. Obaj autorzy uznali tę jednostkę za drugi fonem w interpretacji fonologicznej samogłosek nosowych. Mniej więcej w tym samym czasie w tej samej roli (jako drugi element sekwencji realizacyjnej samogłosek nosowych) Leszek Biedrzycki zaproponował nosowy fonem /ũ/. Pierwotnie autor podał trzy reprezentacje głoskowe tego fonemu: [ũ] (wariant główny) oraz [ŋ] i [ń] (warianty podrzędne), następnie uznał jednak, że lepsze będzie oznaczenie tego fonemu symbolem /ŋ/. To z kolei spowodowało, że tylnojęzyczna głoska [ŋ] (o bardzo ograniczonej dystrybucji) stała się wariantem głównym

⁵ Jedynie Bronisław Rocławski nie wyklucza obecności fonemów /õ/ i /ẽ/ w świadomości językowej, przyjmując możliwość synchronicznego dodania nosowości do artykulacji jakiegokolwiek samogłoski [Rocławski (1976) 1986, (2001) 2005].

tego fonemu, a głoska [ɥ] – podrzędnym [Biedrzycki 1963, 41–42⁶]. Rozbieżności w traktowaniu fonemów /ŋ/ oraz /ɥ̃/ możemy zauważyć również w późniejszych pracach. Przykładowo Roman Laskowski [1978; 1999, 338] przyjął za Wiktoorem Jassemem [1973], że dwufonemowe reprezentacje nosówek przybierają postać samogłoski ustnej oraz fonemu /ŋ/ lub /n/ (głoskę [ɥ̃] zaś uznaje za wariant fonemu /n⁷/). Irena Sawicka we wszystkich kontekstach – poza *q* i *ę* przed spółgłoskami zwartymi wargowymi, przedniojęzykowymi oraz środkowojęzykowymi – proponuje interpretację fonologiczną w postaci ciągu /ɔŋ/ i /eŋ/ (/oŋ/ i /eŋ/), przy czym zaznacza, że najczęstszą realizacją fonemu /ŋ/ jest szczelinowy, tylnojęzykowy sonant nosowy [ɥ̃] ([ɥ̃]) [por. Sawicka 1995, 134–135]. Bogusław Dunaj z kolei dowodzi (uwzględniając przede wszystkim dystrybucję dźwięków), że [ŋ] jest wariantem pozycyjnym fonemu /ɥ̃/ (obok [ń] oraz wariantu podstawowego [ɥ̃]) [Dunaj 1991, 45]. Podobne rozwiązanie przyjęły: Barbara Klebanowska [1990], która wyodrębnia fonem /ɥ̃/ z wariantem pozycyjnym [ŋ], oraz Danuta Ostaszewska i Jolanta Tambor [2000], które również wyodrębniły ten fonem, ale z kilkoma możliwymi realizacjami głoskowymi, w tym z [ŋ], [ń], [ŋ], [ń]. Charakterystyka fonologiczna rezonansu nosowego w prawostronnym sąsiedztwie zwartych głosek tylnojęzykowych może mieć postać /ŋ/ lub /ɥ̃/ (w zależności od autora opisu systemu fonologicznego).

Asynchroniczna wymowa liter *q* i *ę*, odpowiadająca różnym połączeniom głosek, pociągnęła więc za sobą konsekwencje w postaci konieczności wyodrębnienia dodatkowych fonemów odzwierciedlających segment nosowy w opisywanych dyftongach. Najwięcej wątpliwości pojawia się w wypadku interpretacji fonologicznej tzw. nosówek w sąsiedztwie spółgłosek szczelinowych (zasada 2.). Roman Laskowski [1978, 1999] oraz Irena Sawicka [1995] interpretują dane zjawisko podobnie, proponując ciąg fonemów /oŋ/ i /eŋ/. Laskowski poza tym dopuszcza /on/ i /en/ (jeżeli rezonans nosowy jest realizowany np. za pomocą głoski szczelinowej [ɲ̃]) [Laskowski 1999, 338]. W późniejszych opisach do interpretacji fonologicznej tego typu realizacji zostały wykorzystane półsamogłoskowe (niesylabiczne) fonemy /ɥ̃/ oraz /ɥ̃̃/.⁸ Barbara Klebanowska [1990, 2007] wyróżnia tylko fonem /ɥ̃/ [por. też Ostaszewska, Tambor 2000] i charakteryzuje go jako fonem wysoki, tylny, nosowy, niewystępujący w nagłosie ani po spółgłoskach i mający warianty [ɥ̃] oraz [ŋ]. Głoska [ɥ̃] zaś została przez nią uznana za fakultatywny wariant palatalnego fonemu /ń/: *koński* [koński] : [koŋski] (podobnie jak w ujęciu Romana Laskowskiego oraz Bronisława

⁶ Podaję za: Dunaj 1991, 45.

⁷ Dowodem na to, że głoski [n] i [ɥ̃] nie mogą być wariantami jednego fonemu, może być para minimalna, np. *treŋ* [treɥ̃] : *tren* [tren] [por. Klebanowska 2007, 25].

⁸ U różnych badaczy jednostki te mogą mieć inny status: według Ireny Sawickiej są to glajdy należące do klasy sonantów [Sawicka 1995, 113–115], Alicja Nagórko opisuje je jako dźwięki zwarto-otwarte, zbliżone do samogłosek [Nagórko 1998, 42–43]; u Liliany Madelskiej są to spółgłoskowe aproksymanty [Madelska 2005], Marek Wiśniewski i Barbara Klebanowska kwalifikują je jako półsamogłoski (glajdy) [Wiśniewski 1998, 77; Klebanowska 2007, 38].

Rocławskiego). Bardziej przejrzysta (i konsekwentna) w tym zakresie jest propozycja Marka Wiśniewskiego [1997], który dowodzi, że [ɨ] nie może być wariantem fonemu /ɨ/, podając dowód w postaci opozycji *pluńże* [pluńże] : *plujże* [plũjże],⁹ i wśród fonemów wyodrębnia dwa niespółgłoskowe i jednocześnie niesamogłoskowe fonemy nosowe: /ũ/ oraz /j/ [por. Wiśniewski 1997, 192]. M. Wiśniewski, nadając jednostkom /j/ oraz /ũ/ rangę samodzielnych fonemów, stwierdza, że jest to kwestia dyskusyjna. Warto jednak zaznaczyć, że propozycja ta nadaje pewną symetrię opisowi i sprawdza się w dydaktyce polonistycznej, gdyż daje możliwość jednoznacznej analizy fonologicznej asynchronicznej wymowy tzw. nosówek w sąsiedztwie głosek szczelinowych: w postaci ciągów fonemów /oũ/ i /eũ/ lub przed środkowojęzykowymi wariantywnie /oĩ/ i /eĩ/).

Jeżeli chodzi o nosówki w pozycji wygłosowej (zasada 3.), to interpretacja fonologiczna jest w znacznym stopniu zbieżna z realizacją *q* i *ę* przed spółgłoskami szczelinowymi, a więc jako /oũ/ i /eũ/ (bardzo rzadko /oĩ/ i /eĩ/) lub /on/ i /en/ w zależności od wybranego opisu. Różnica dotyczy jedynie samogłoski *ę*, ponieważ normatywna wymowa zakłada możliwość całkowitego odnosowienia tej jednostki w pozycji wygłosowej, a co za tym idzie, interpretacja fonologiczna będzie monofonologiczna.

Całkowite odnosowienie samogłosek *q* i *ę* zachodzi również przed spółgłoskami / [l] lub [ɫ] (zasada 4.). W tym wypadku realizacja monofonologiczna, bez dźwięku nosowego, jest jedyną poprawną realizacją, a więc i interpretacja fonologiczna ma postać fonemu samogłoskowego /o/ lub /e/.

Zupełnie odmienne podejście do fonologicznej interpretacji wymowy *q* i *ę* proponuje Jolanta Szpyra-Kozłowska, opisująca fonologię w ujęciu generatywnym. Samogłoska nosowa według niej podlega działaniu jednej z reguł fonologicznych, a mianowicie asymilacji spółgłoski nosowej do miejsca artykulacji następnej. Fonologicznie są to dwa segmenty: samogłoska ustna oraz „niewyspecyfikowana spółgłoska nosowa”, która nie ma własnego miejsca artykulacji i którą autorka uznaje za pewnego rodzaju „archifonem” oraz zaznacza go symbolem N [Szpyra-Kozłowska 2002a, 132–133]. W wypadku samogłosek nosowych przed spółgłoskami bocznymi oraz *ę* w wygłosie element nosowy może być nieobecny, co według autorki również da się wyrazić za pomocą odpowiednich reguł. Autorka krytycznie podchodzi do rozwiązań proponowanych w wyżej przedstawionych opisach strukturalistycznych, gdyż według niej opisy te „są często wewnętrznie niespójne i nie są w stanie wyrazić wielu istotnych prawidłowości fonologicznych” [Szpyra-Kozłowska 2002b, 18]. W kontekście realizacji nosówek Szpyra-Kozłowska uważa, że w opisach strukturalistycznych nie została ukazana przewidywalność samogłosek nosowych, a więc nie została wyrażona regularność językowa [por. Szpyra-Kozłowska 2002b, 18].

⁹ Lub też: *czyjże* [čyjże] : *czyriże* [čyrže] (przykład własny).

IV. Ostatni problem, który chciałabym poruszyć, to sprawa zapisu fonetycznego realizacji samogłosek nosowych i stosowanych w nim uproszczeń, pojawiających się głównie w publikacjach o charakterze dydaktycznym. Pomimo że polifoniczność tzw. nosówek została potwierdzona niejednokrotnie w starszych i nowszych badaniach, w literaturze poświęconej wymowie liter *q* i *ę* nadal pojawiają się nieścisłości w opisie realizacji fonicznej tych jednostek. Jest to przede wszystkim problem z rozgraniczeniem mowy i pisma. W wielu pracach (głównie publikacjach poświęconych nauczaniu języka polskiego jako obcego, np. Kołaczek [2017], Stanek [2020]), ale nie tylko [por. Lorenc 2016]), pojawia się propozycja uproszczonego zapisu nosówek przed głoskami szczelinowymi (frykatywными): jako [ō], [ē] / [ɔ] [ę] w zapisie slawistycznym czy też [š] i [ē] w zapisie międzynarodowym [zob. też: Karpowicz 2009, 39–40; Maciołek, Tambor 2018, 51–53; Biernacka 2016, 49–52 i in.] lub też propozycja dwójki zapisu: za pomocą jednego znaku ([ō], [ē] / [ɔ], [ę]) lub dwóch ([oŭ] i [eŭ]) [por. Świącicka 1997, 17–32]. Autorzy zaznaczają fakt, że w języku polskim mamy asynchroniczną wymowę *q* i *ę*, niemniej jednak przyjmują uproszczony zapis, gdyż takie rozwiązanie uznają za bardziej przystępne dla osób obcojęzycznych. Poza tym z perspektywy osób uczących języka polskiego jako obcego dyftongiczna wymowa samogłosek nosowych może prowadzić do błędów w zapisie ortograficznym. Być może jest to słuszne rozwiązanie, prowadzi jednak ono do pewnego rozdzwieńku: skoro osoby obcojęzyczne są uczone, że przed spółgłoskami zwartymi *q* i *ę* są wymawiane dyftongicznie, być może należałoby sygnalizować również dyftongiczną wymowę przed szczelinowymi, zaznaczając rezonans nosowy oddzielnym znakiem. Marcin Maciołek i Jolanta Tambor uważają, że

polisegmentalny opis wymowy tzw. nosówek przed szczelinowymi i w wygłosie byłby dla cudzoziemców uczących się języka polskiego niezrozumiały i nadmiernie trudny, gdyż drugim elementem sekwencji jest dźwięk niewystępujący w izolacji, więc nieuchwytny niewłaściwym uchem. Poza tym niezrozumienie natury specyficznej polisegmentalności w tych miejscach może prowadzić do błędnej wymowy dwugłoskowej typu [om] czy [ou] [Maciołek, Tambor 2018, 53].

Argument waży, ale nadal wydaje mi się, że zapis dwusegmentowy w opisach teoretycznych byłby bardziej klarowny i zgodny z faktycznym stanem wiedzy na temat realizacji tzw. nosówek.

Dodam jeszcze, że podobny (być może większy) problem pojawia się w opisach logopedycznych narzędzi do oceny słuchu fonemowego. Jeżeli do badania słuchu wykorzystujemy paronimy typu: *część* [čęść] – *część* [čęšć], *proszki* [proški] – *prązki* [proški] [por. np. Gruba 2012; 2015], to nie wystarczy zaznaczyć, że w uproszczony sposób zapisujemy nosówki, tylko trzeba wyraźnie stwierdzić, że w tego typu przykładach mamy do czynienia z opozycją fonologiczną ilościową, a nie jakościową. W obu podobnie brzmiących wyrazach występuje samogłoska ([o] lub [e]), a przecież różnią się one obecnością rezonansu nosowego lub jego brakiem ([ŭ] : ∅).

V. PODSUMOWANIE

Fonetyka języka polskiego wyróżnia się na tle innych języków słowiańskich. Przyczyniają się do tego różne zjawiska, wśród których znajdują się tzw. nosówki oznaczane w piśmie jako *q* i *ę*. Dwusegmentowa, zróżnicowana realizacja tych jednostek jest regulowana prawostronnym kontekstem fonetycznym. Istotny problem stanowi ich interpretacja fonologiczna. Wszyscy badacze są zgodni, że dwusegmentowa wymowa nosówek jest reprezentacją dwóch fonemów. Co do tego, jaki jednak powinien być drugi fonem w reprezentowanym ciągu w opisach już nie ma pełnej zgody, zwłaszcza jeżeli chodzi o realizacje nosówek przed głoskami szczelinowymi. Z perspektywy dydaktycznej ujęcia strukturalistyczne pozwalają na określanie jednoznacznej relacji pomiędzy strukturą fonetyczną a fonologiczną, a to oznacza, że konkretna głoska jest realizacją konkretnego fonemu i nie może być jednocześnie realizacją jakiegoś innego fonemu. Poza tym fonologia strukturalna odwołuje się do opozycji i dystrybucji, a problem z realizacją tzw. nosówek daje się rozwiązać przez charakterystykę kontekstów, w których dźwięki występują. W interpretacji fonologicznej realizacji głoskowych *q* i *ę* w procesie kształcenia najlepiej sprawdza się propozycja Marka Wiśniewskiego [1998].¹⁰ Nadanie przez autora jednostkom /j/ oraz /j̥/ rangi samodzielnych fonemów pozwala na jednoznaczną, symetryczną analizę asynchronicznej wymowy samogłosek nosowych w różnych kontekstach, por:

<i>q/ę</i> + T/C > [o]/[e] lub [õ]/[ẽ] + N + T/C	/om/, /em/, /on/, /en/, /oń/, /eń/, /onj/, /enj/
<i>q/ę</i> + S > [õ]/[ẽ] + [j̥]/[j̥] + S	/oǰ/, /eǰ/, /oĩ/, /oĩ/
<i>q</i> w wygłosie	/oǰ̥/
<i>ę</i> w wygłosie:	/eǰ̥/ lub /e/
<i>q/ę</i> + l [l] / ł [ɫ] > [o]/[e] + l [l] / ł [ɫ]	/o/, /e/

W procesie nauczania języka polskiego jako obcego istotną rolę odgrywa zapis ortograficzny. Przypisane omawianym realizacjom pojedyncze grafemy sugerują wymowę jednosegmentową i to utrudnia proces dydaktyczny. Warto jednak zaznaczyć, że skoro dyftongiczna realizacja tzw. nosówek w języku polskim jest jednoznacznie potwierdzona, należałoby dążyć do jednolitego – dwusegmentowego zapisu fonetycznego (niezależnie od tego, czy się stosuje zapis międzynarodowy czy sławistyczny). Przyjmowanie zapisu uproszczonego w celu przeciwdziałania błędom ortograficznym, moim zdaniem, nie jest wystarczającym argumentem. W procesie dydaktycznym ważne jest nauczanie realizacji *q* i *ę* od samego początku w odpowiednich kontekstach, a więc uwzględnienie dystrybucji poszczególnych dźwięków oraz zjawisk asymilacji.

¹⁰ Uważam tak po wieloletniej praktyce dydaktycznej.

Bibliografia

- T. Benni, 1912, *Samogłoski polskie: analiza fizjologiczna i systematyka*, Warszawa.
- L. Biedrzycki, 1963, *Fonologiczna interpretacja polskich głosek nosowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” XXII, s. 25–45.
- M. Biernacka, 2016, *Znajdź z polskim wspólny język. Fonetyka w nauczaniu języka polskiego jako obcego*, Łódź.
- M. Dłuska, 1983, *Fonetyka polska. Artykulacja głosek polskich*, Warszawa–Kraków.
- L. Dukiewicz, 1967, *Polskie głoski nosowe. Analiza akustyczna*, Warszawa.
- L. Dukiewicz, 1995, *Fonetyka* [w:] L. Dukiewicz, I. Sawicka (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*, Kraków, s. 7–103.
- B. Dunaj, 1991, *Dwa dyskusyjne problemy polskiej fonologii* [w:] A. Kowalska, A. Wilkoń (red.), *Prace językoznawcze 19. Studia polonistyczne*, Katowice, s. 40–46.
- W. Jassem, 1958, *A Phonologie and Acoustic Classification of Polish Vowels*, „Zeitschrift für Phonetik und allgemeine Sprachwissenschaft” Bd. 11, s. 299–319.
- W. Jassem, 1966, *The distinctive features and entropy of the Polish phoneme system*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” z. 24, s. 87–108.
- W. Jassem, 1973, *Podstawy fonetyki akustycznej*, Warszawa.
- J. Gruba, 2012, *Ocena słuchu fonemowego u dzieci w wieku przedszkolnym*, Katowice.
- J. Gruba, 2015, *Karty Oceny Słuchu Fonemowego – KOSF*, Gliwice.
- T. Karpowicz, 2009, *Kultura języka polskiego*, t. III: *Wymowa, ortografia, interpunkcja*, Warszawa.
- B. Klebanowska, 1990, *Interpretacja fonologiczna zjawisk fonetycznych w języku polskim*, Warszawa.
- B. Klebanowska, 2007, *Interpretacja fonologiczna zjawisk fonetycznych w języku polskim – z ćwiczeniami*, Warszawa.
- E. Kołaczek, 2017, *Testuj swój polski. Fonetyka + CD*, Kraków.
- H. Koneczna, 1934, *Studium eksperymentalne artykulacji głosek polskich*, „Prace Filologiczne” 16.
- H. Koneczna, 1965, *Charakterystyka fonetyczna języka polskiego*, Warszawa.
- R. Laskowski, 1978, *System fonologiczny języka polskiego* [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia wiedzy o języku polskim*, Wrocław.
- R. Laskowski, 1999, *System fonologiczny języka polskiego* [w:] S. Urbańczyk (red.), *Encyklopedia języka polskiego*, wydanie III uzupełnione i poprawione, Wrocław.
- A. Lorenc, 2016, *Wymowa normatywna polskich samogłosek nosowych i spółgłosek bocznej*, Warszawa.
- L. Madelska, 2005, *Słownik wariantywności fonetycznej współczesnej polszczyzny (z CD-ROM)*, Kraków.
- M. Maciołek, J. Tambor, 2018, *Głoski polskie. Przewodnik fonetyczny dla cudzoziemców i nauczycieli uczących języka polskiego jako obcego*, Katowice.
- A. Nagórko, 1998, *Zarys gramatyki polskiej (ze słowotwórstwem)*, Warszawa.
- K. Nitsch, 1907, *Kilka uwag o wymowie nosówek w polszczyźnie literackiej* [w:] *Materiały i Prace Komisji Językowej Akademii Umiejętności w Krakowie*, t. 3, Kraków, s. 302–303.
- D. Ostaszewska, J. Tambor, 2000, *Fonetyka i fonologia współczesnego języka polskiego*, Warszawa.
- R.J. Retz, 1979a, *Wokół wartości fonologicznej polskich samogłosek nosowych*, „Poradnik Językowy” z. 5, s. 216–223.

- R.J. Retz, 1979b, *Wokół wartości fonologicznej polskich samogłosek nosowych (ciąg dalszy artykułu z nru 5/79)*, „Poradnik Językowy” z. 6, s. 281–295.
- B. Rocławski, 1976 (1986), *Zarys fonologii, fonetyki, fonotaktyki i fonostatystyki współczesnego języka polskiego*, Gdańsk.
- B. Rocławski, 1982, *Źródła informacji o funkcjonowaniu systemu fonologicznego* [w:] J. Maciejewski (red.), *Z zagadnień fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego*, Toruń, s. 62–69.
- B. Rocławski, (2001) 2005, *Podstawy wiedzy o języku polskim dla glottopedagogów, pedagogów, psychologów i logopedów*, Gdańsk.
- I. Sawicka, 1995, *Fonologia* [w:] L. Dukiewicz, I. Sawicka (red.), *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Fonetyka i fonologia*, Kraków, s. 105–195.
- Z. Stieber, 1966, *Historyczna i współczesna fonologia języka polskiego*, Warszawa.
- J. Stanek, 2020, *Fonetyka. Polski w praktyce*, Kraków.
- J. Szpyra-Kozłowska, 2002a, *Inwentarze fonemów języka polskiego i ich konsekwencje*, „Logopedia” 31, s. 7–26.
- J. Szpyra-Kozłowska, 2002b, *Wprowadzenie do współczesnej fonologii*, Lublin.
- M. Świącicka, 1997, *Fonetyka jako nauka o głoskach* [w:] A. Dyszak, E. Laskowska, M. Świącicka (red.), *Fonetyczny i fonologiczny opis współczesnej polszczyzny*, Bydgoszcz, s. 13–40.
- B. Wierchowska, 1960, *Z badań eksperymentalnych polskich głosek nosowych*, „Biuletyn Fono-graficzny” III, s. 67–78.
- B. Wierchowska, 1965, *Wymowa polska*, Warszawa (wyd. II – 1971).
- B. Wierchowska, 1966, *Analiza eksperymentalno-fonetyczna polskich dźwięków nosowych*, Lublin.
- B. Wierchowska, 1967, *Opis fonetyczny języka polskiego*, Warszawa.
- B. Wierchowska, 1980, *Fonetyka i fonologia języka polskiego*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk.
- M. Wiśniewski, 1998, *Zarys fonetyki i fonologii współczesnego języka polskiego. Skrypt dla studentów filologii polskiej*, wyd. 2, Toruń.
- E. Wolańska, 2019, *System grafematyczny współczesnej polszczyzny na tle innych systemów pisma*, Warszawa.
- M. Zarębina, 1963, *Tendencje rozwojowe polskich samogłosek nosowych*, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego” z. 34, s. 25–33.

Fonemy nosowe i ich realizacja w języku polskim. Wybrane problemy dydaktyczne

Streszczenie

W artykule zostały omówione problemy związane z realizacją dźwiękową tzw. nosówek, czyli liter *q* i *ę*, a także różnice w interpretacji fonologicznej tychże realizacji. Problemy te niejednokrotnie były poruszane przez badaczy [np. Zarębina 1963; Retz 1979ab; Dunaj 1991; Sawicka 1995; Nagórko 1998; Szpyra-Kozłowska 2002 i inni], co świadczy o tym, że zjawisko nie należy do łatwych. Litery *q* i *ę* mogą być realizowane w różny sposób (w zależności od sąsiedztwa) i dlatego przysparzają wielu trudności w dydaktyce polonistycznej oraz w procesie nauczania prawidłowej wymowy polskiej (w szczególności osób obcojęzycznych). W artykule zostały

przywołane sposoby i zasady realizowania tzw. nosówek, a także rozbieżności w charakterystyce fonologicznej tego zjawiska. Artykuł ma charakter przeglądowy, gdyż jego głównym celem było porównanie różnych propozycji.

Słowa kluczowe: fonetyka – system fonologiczny – samogłoski nosowe – fonemy nosowe.

Nasal phonemes and their realisation in Polish. Selected teaching problems

Summary

This article discusses the problems related to the sound realisation of the so-called nasal sounds, that is letters *Ń* and *ę*, as well as the differences in the phonological interpretation of those realisations. The issue has been repeatedly raised by linguists (e.g. Zarembina 1963; Retz 1979ab; Dunaj 1991; Sawicka 1995; Nagórko 1998; Szpyra-Kozłowska 2002, and others), which proves its complexity and difficulty. The letters *Ń* and *ę* can be pronounced in various ways depending on their neighbourhood (that is other letters that follow them), which causes problems in Polish language didactics and in the process of teaching of the correct Polish language pronunciation (especially when it comes to teaching Polish pronunciation to foreigners). The article mentions the methods and principles of the realisation of nasal sounds as well as inconsistencies in the phonological characteristics of the phenomenon. The article is an overview, as its aim is to compare different suggestions for the phonological interpretation.

Keywords: phonetics – phonological system – nasal vowels – nasal phonemes.

Adj. Monika Czarnecka